

Hoe je een beter mens wordt

Levenslessen van moderne denkers

Henk Smeijsters

DAMON

*Met andere woorden: We proberen op elk moment
weer, naar beste eer en geweten te handelen, om de
beste mens te zijn, die we zijn kunnen.*

Maja Göpel

Inhoud

Inleiding	9
Ontwikkel een liefhebbend karakter – Erich Fromm	15
Maak van jezelf geen steen – Jean-Paul Sartre	29
Neem politieke verantwoordelijkheid – Hannah Arendt	41
Kom in opstand tegen jezelf – Albert Camus	55
Streef ernaar geletterd te zijn – George Steiner	67
Stel je open voor het heilige – Charles Taylor	81
Schep mogelijkheden voor anderen – Amartya Sen	95
Koester het culturele erfgoed – Roger Scruton	111
Maak woede constructief – Martha Nussbaum	125
Train je karakter – Peter Sloterdijk	141
Vorm jezelf – Joep Dohmen	155
Streef niet naar volmaaktheid – Michael Sandel	171
Zorg ervoor dat je volwassen wordt – Susan Neiman	185
Resoneer met de omgeving – Hartmut Rosa	201
Breng ratio en gevoel in evenwicht – Pankaj Mishra	215
Onderwerp jezelf niet aan algoritmes – Yuval Noah Harari	229
Denk de wereld nieuw – Maja Göpel	243
Respecteer morele feiten – Markus Gabriel	259
Epiloog: Hoopvolle woorden van Bobby Kennedy	273
Dankwoord	276
Literatuur	277
Over de auteur	291

Inleiding

Willen we niet allemaal een goed mens zijn? Wie wil nou dat anderen zeggen dat hij een slecht mens is? Maar aangezien je niet als goed mens geboren wordt, moet je er zelf alles aan doen om zo goed als mogelijk te worden. Daar heb je anderen bij nodig, maar daar ben je ook zelf verantwoordelijk voor. Dit boek gaat niet over wat anderen voor jou kunnen doen, maar wat je zelf kunt doen en wat je voor anderen kunt doen.

De stelling die ik in dit boek verdedig is dat het goede persoonlijke leven en de goede samenleving bij jezelf beginnen. Alhoewel ik niet ontken dat ingrijpende systeemveranderingen noodzakelijk zijn om economische, maatschappelijke, politieke en ecologische crises op te lossen en te voorkomen, bestrijd ik de opvatting dat een betere wereld niet bij jezelf begint.

Bedrijven, instellingen, de overheid, de samenleving als geheel worden gemaakt door individuen die met of tegen elkaar besluiten nemen. Zij nemen besluiten die direct of indirect bepalen hoe hun persoonlijke leven en de samenleving eruitziet. Als zij hun opvattingen, gevoelens en gedrag veranderen, zullen ook de bedrijven, instellingen, overheid en samenleving als geheel veranderen. Een betere wereld begint bij het deugdzame karakter dat ten grondslag ligt aan deugdzaam gedrag.

Bij het lezen van *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (Over de oorsprong en het doel van de geschiedenis) van Karl Jaspers werd ik getroffen door de zinnen waarin hij schrijft dat de tegenwoordige tijd arm aan geest is. We leven volgens hem in een tijd waarin de wijsheden uit het verleden verloren zijn gegaan. De massa gaat met de mode mee, vereert idolen, ziet de maximalisatie van het genot als levensdoel, vat de simplificatie als absolute waarheid op en kiest door het gebrek aan identiteit de anti-houding als identiteit. Geestelijke vooruitgang wordt met technologische vooruitgang verwisseld. Jaspers schreef deze zinnen in 1949, kort na de Tweede Wereldoorlog, maar zijn deze woorden niet ook toepasbaar op de huidige tijd?

De huidige tijd is niet alleen arm aan geest, maar kent ook een groot aantal andere crises. De nieuwsberichten gaan al jaren over crises waaraan maar geen einde lijkt te komen. We werden geconfronteerd met de

terrorismecrisis, de kredietcrisis, de ongelijkheidscrisis en de vluchtelingencrisis. De klimaatcrisis drong zich op en heeft de aandacht gevestigd op onze consumptieve levensstijl die een grote ecologische voetafdruk nalaat en bovendien grondstoffen uitput. De coronacrisis werd afgelost door de energiecrisis als gevolg van de oorlog in Oekraïne. Dat in veel landen autocratische leiders aan de macht kwamen, rechts-radicalen en rechts-extreme stromingen en politieke partijen oprukten, duidt op een crisis van de democratie. Digitale en biotechnologische innovaties stellen ons voor de vraag of de homo sapiens in een crisis verkeert en wellicht beter tot een cyborg omgebouwd of door algoritmes aangestuurd kan worden. De mensheid is opnieuw in een onzekere en roerige tijd terechtgekomen. De geschiedenis is niet ten einde gekomen, zoals Francis Fukuyama dacht. We zitten er midden in. En of dat allemaal nog niet genoeg is, zijn er ook nog de zingevingsvragen die in elk individueel leven crises kunnen veroorzaken.

Ondanks allerlei crises waarin we ons bevinden, is dit een optimistisch en hoopgevend boek omdat het gebaseerd is op de overtuiging dat de mens zijn leven en de maatschappij vorm kan geven. In ben ervan overtuigd dat we het tij kunnen keren en geestelijke vooruitgang kunnen bewerkstelligen als we niet de *homo economicus* en de *homo consumens*, maar de zelfverantwoordelijke, karaktervolle, deugdzame en gebildete mens als uitgangspunt nemen.

Aan veel crises ligt in mijn ogen ten grondslag dat we niet of te laat in staat zijn ons denken, voelen en handelen ingrijpend te veranderen. Jonge klimaatactivisten kleven zich uit wanhoop aan schilderijen vast, omdat de generaties voor hen de deugdzaamheid en het karakter misten om te voorkomen dat we in een klimaathel terechtkomen, terwijl daar een halve eeuw eerder reeds voor gewaarschuwd werd.

Economische, maatschappelijke, politieke, ecologische crises en ook zingevingscrises zullen waarschijnlijk nooit volledig verdwijnen. Daarom vroeg ik me af hoe moderne denkers ons kunnen helpen daarmee om te gaan. In dit boek heb ik actuele ontwikkelingen en zingevingsvragen in kaart gebracht en daarbij denkers geraadpleegd met de bedoeling de ontwikkelingen en zingevingsvragen te duiden en hieruit levenslessen af te leiden die onze mentale weerbaarheid vergroten.

Het boek biedt een inleiding in het leven en werk van een aantal moderne denkers en past hun inzichten toe op onze tijd. Daarbij komen te-

vens de grote filosofische stromingen uit de twintigste en eenentwintigste eeuw aan bod. Het boek is dus ook een inleiding in de moderne filosofie, voor zover deze relevant is voor de stelling die ik in dit boek verdedig.

Ik bespreek denkers die redeneren vanuit de deugdethiek, de karakterontwikkeling, de persoonlijke vorming, de vrije wil en de zelfverantwoordelijkheid. De selectie van de thema's en de denkers gebeurde op basis van twee criteria. Het eerste criterium is dat het denkers betreft die bij uitstek geschikt zijn om te helpen bij het duiden van actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Het tweede criterium is dat zij bouwstenen aandragen voor levenslessen die ons helpen de maatschappelijke ontwikkelingen de goede kant op te sturen. Ik geef geen volledig overzicht van hun werk. Met het oog op de maatschappelijke ontwikkelingen die ik wil duiden, heb ik ervoor gekozen vooral die delen uit hun oeuvre te bespreken die in het bijzonder relevant zijn. Bij de denkers die nog in leven zijn kon ik gebruik maken van hun eigen duiding van de actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Voor de overleden denkers geldt dat in hun werk belangrijke aanknopingspunten te vinden zijn die ik op de actuele ontwikkelingen toepas.

De term 'modern' in de titel verwijst naar het feit dat het denkers betreft die allemaal in de twintigste eeuw geboren zijn. Omdat een aantal overleden is, kan ik niet van 'hedendaagse denkers' spreken. De term 'modern' verwijst niet naar denkers die tot het 'modernisme' (verlichtingsdenkers, vooruitgangdenkers, logisch positivisten) behoren. Ook conservatieve denkers die zich tegen het modernisme en het postmodernisme keren of anderszins van het modernistische vooruitgangsgeloof of het postmodernistische relativisme afwijken, hebben een plek gekregen. Het boek heeft geen uitgesproken 'linkse' of 'rechtse' signatuur. Ik probeer deze tegenstelling juist te overstijgen, waardoor ik soms linkse en soms rechtse denkbeelden ondersteun.

De denkers zijn geordend aan de hand van hun geboortejaar, waardoor het boek toewerkt naar hedendaagse jonge denkers die met beide benen in onze tijd staan. Zoals in *Doorlopen en stilstaan* heb ik geprobeerd in dialoog met andere cultuurfilosofen te komen tot een *translatio* (vertaling), *imitatio* (nabootsing) en *aemulatio* (overtreffing).

Doorheen het boek lopen drie hoofdthema's als rode draad. Het eerste hoofdthema betreft de karaktervorming. Hiermee bedoel ik dat je moet voorkomen dat je in een ideologie of identiteit vastroest. Ik wijs ook op het gevaar dat je het verlengde wordt van algoritmes. Leren omgaan met emoties en een goed evenwicht zoeken tussen ratio en gevoel krijgen bin-

nen dit hoofdthema eveneens een plek. Zo ook jezelf ontwikkelen zonder perfectie na te streven en volwassenwording als morele ontwikkeling.

Het tweede hoofdthema handelt over het belang van geletterdheid, Bildung en het culturele erfgoed. Hieronder valt tevens het geestelijk openstaan voor en resoneren met het heilige, de medemens, de natuur en de omgeving. Dit hoofdthema heeft ook een ecologische invalshoek.

Het derde hoofdthema is sociaal van aard en gaat over het nemen van politieke verantwoordelijkheid en het constructief in opstand komen tegen sociale misstanden. De focus ligt op het scheppen van mogelijkheden voor anderen.

Elk hoofdstuk heeft dezelfde opbouw. Op de informatie over het leven en werk volgen belangrijke inzichten van de betreffende denker die aansluiten bij de actualiteit. Vervolgens werk ik de relatie tussen deze inzichten en actuele maatschappelijke ontwikkelingen uit. Het hoofdstuk eindigt met enkele levenslessen die we daaruit kunnen afleiden.

De levenslessen zijn bedoeld als handreiking voor persoonlijke vorming zoals Joep Dohmen deze in zijn boek *Iemand zijn* beschrijft. Hierbij gaat het om de vorming van de persoon door de persoon zelf, om wat Martinus Langeveld 'zelfverantwoordelijke zelfbepaling' noemde. De levenslessen zijn bedoeld als ondersteuning bij het zelf ontwikkelen van je karakter en het zelf vormen van je deugden. Zij zijn geen voorschriften maar inspiratiebronnen die je helpen een beter mens te worden.

Erich Fromm

Ontwikkel een liefhebbend karakter

- Erich Fromm

Leven en werk

Erich Fromm (1900-1980) werd geboren in een joods gezin in Frankfurt am Main. Hij studeerde sociologie, psychologie, psychiatrie en filosofie, werd opgeleid als psychoanalyticus en was medeoprichter van het instituut voor psychoanalyse in Frankfurt. Hij ontwikkelde zich tot een integraal denker die psychoanalytische, psychologische, sociologische, geschiedkundige, economische, filosofische en ethische inzichten met elkaar verbond.

Fromm was lid van het Institut für Sozialforschung in Frankfurt (de zogenaamde Frankfurter Schule) waar hij samenwerkte met Max Horkheimer, Theodor W. Adorno en Herbert Marcuse. Na de machts-overname door Adolf Hitler verhuisde hij samen met het Institut für Sozialforschung naar New York. In 1939 verliet hij het instituut. Hij was medeoprichter van het William Alanson White Institute of Psychiatry, Psychoanalysis and Psychology in New York. In 1951 verhuisde hij naar Mexico City, doceerde hij aan de staatsuniversiteit van Mexico en was hij directeur van het psychoanalytisch instituut van Mexico. Later verhuisde hij naar Cuernavaca waar hij bevriend was met Ivan Illich en het Mexicaans instituut voor psychoanalyse startte. Fromm bleef ook aan verschillende universiteiten in de Verenigde Staten doceren. Hij was actief in de vredesbeweging en ondersteunde in 1968 de verkiezingscampagne van de Democratische kandidaat Eugene McCarthy. Naderhand verhuisde hij naar Zwitserland waar hij ook overleed.

Fromm was een marxist die afweek van het werk van Karl Marx. Bij hem stond niet eenzijdig de kritiek op het kapitalistische systeem, maar de wisselwerking tussen individu en systeem centraal. Het systeem maakt het individu, maar het individu maakt ook het systeem. Het zijn in zijn visie noch de maatschappelijke structuren, noch de menselijke driften die lineair veroorzaken wat er gebeurt. Bepalend is de wisselwerking tussen enerzijds de productieve of onproductieve gedachten, gevoelens en

gedragingen waarmee mensen hun leven vormgeven en anderzijds de maatschappelijke structuren waaraan zij zich moeten aanpassen.

Fromm was een psychoanalyticus die afweek van het werk van Sigmund Freud. Bij hem staat niet zoals bij Freud de strijd tussen het driftmatige *Es* (id) en het *Über-Ich* (superego) centraal. Het *Es* streeft op basis van het lustprincipe naar behoeftebevrediging. Het in de cultuur verankerde *Über-Ich* vertegenwoordigt de gevestigde moraal en onderdrukt door het oproepen van schuldgevoelens de niet-sociale driften van het *Es*. Terwijl bij Freud het *Ich* (ego) tussen het *Es* en het *Über-Ich* bemiddelt, krijgt het bij Fromm een centrale betekenis in de zin van de verstandige, meevoelende en morele omgang met zichzelf, anderen en de omgeving.

Belangrijke inzichten van Erich Fromm

Erich Fromm was een zeer vruchtbare denker en schrijver. In mijn boek maak ik vooral gebruik van zijn begrip ‘maatschappelijk karakter’, dat onmisbaar is om bepaalde huidige ontwikkelingen te begrijpen.

Het maatschappelijk karakter

Volgens Fromm heeft elke maatschappij zijn eigen driftstructuur, hetgeen hij uitwerkte in verschillende typen van wat hij het ‘maatschappelijk karakter’ noemt. Alhoewel hij Marx – met name het idee van de ‘vervreemding’ in diens vroege geschriften – belangrijker vond dan Freud, was Fromm zoals ik reeds schreef geen orthodoxe marxist. De kapitalistische maatschappijstructuur – wat Marx de economische ‘onderbouw’ noemde die in zijn ogen volledig de culturele ‘bovenbouw’ bepaalt – is volgens Fromm weliswaar een belangrijke factor, maar de mens is er zelf verantwoordelijk voor hoe hij de maatschappij vormgeeft. Doordat Fromm de belangrijke rol van de maatschappijstructuur onderkende is hij echter geen radicale existencialist die de vrijheid verabsoluteert. Vrijheid is niet absoluut en de structuur van de maatschappij doet er wel degelijk toe. Van mensen die in materiële armoede opgroeien kun je niet zeggen dat zij volledig vrij zijn en hun lot volledig in eigen hand hebben.

Fromms begrip ‘maatschappelijk karakter’ verwijst naar karaktereigenschappen die de meeste mensen in eenzelfde maatschappij met elkaar gemeen hebben. Het maatschappelijk karakter is volgens hem: ‘De

wezenlijke kern van de karakterstructuur van de meeste leden van een groepering, die ontwikkeld is als gevolg van de basiservaringen en levensstijl die gemeenschappelijk zijn voor die groepering'. Dit betekent dat de mens ideeën en idealen heeft die overeenkomen met de wijze waarop de economie ingericht is. Mensen realiseren bewust en onbewust de waarden, normen en processen van het economische systeem. Zij doen uit zichzelf en zonder dwang wat zij volgens de wetten van het economisch systeem moeten doen om het systeem in stand te houden. Zonder maatschappelijk karakter kunnen de economie, de maatschappij en de cultuur niet functioneren. Elke maatschappijstructuur ontwikkelt de karakterstructuur die daaraan tegemoetkomt. Andersom geldt dat de karakterstructuur de maatschappijstructuur creëert die haar behoeften bevredigt.

Fromm beschrijft verschillende maatschappelijke karakters die naast elkaar voor kunnen komen. Ik bespreek enkele maatschappelijke karakters die kenmerkend zijn voor onze tijd en maak gebruik van actuele voorbeelden.

Het hebberige karakter

Het hebberige karakter tref je aan bij aan consumptie verslaafde mensen. Om zoveel mogelijk te kunnen kopen nemen zij kredieten op. Omdat zij met wat zij aanschaffen geen duurzame en verdiepende relatie aangaan en wanneer de mode verandert het voorheen gekochte bij het oud vuil zetten en door iets anders vervangen, zijn hun koophandelingen passief en destructief. Consumeren is voor hen een soort ter communie gaan, waarbij zij de ene na de andere hostie verorberen.

Iemand met een hebberig karakter is ervan overtuigd dat wie weinig bezit een onbeduidend persoon is en een betekenisloos leven leidt. Leven betekent zoveel mogelijk geld en bezit vergaren die op hun beurt macht en status verschaffen. Hoe meer geld hij op de bank heeft staan of geïnvesteerd heeft, hoe meer auto's en huizen hij bezit, hoe belangrijker hij zichzelf vindt. Al kan hij slechts in een enkel huis tegelijkertijd wonen en in een enkele auto tegelijkertijd rijden, deze dingen bezitten is voor hem een behoeftebevrediging op zich. Zijn lijfspreuk is niet *cogito ergo sum* (ik denk dus ik ben) van René Descartes, maar 'ik heb dus ik ben'.

De hebberige mens wil alles zelf bezitten en kan een mooie bloem niet zien staan zonder haar te plukken en thuis in een vaas te zetten. Hij raakt nooit bevredigd en wil steeds meer bezitten. Zijn behoefte aan drinken,

Jean-Paul Sartre

Maak van jezelf geen steen

– Jean-Paul Sartre

Leven en werk

Jean-Paul Sartre (1905-1980) werd geboren in Parijs. Na de dood van zijn vader, Sartre was toen twee jaar oud, werd hij opgevoed door zijn grootouders. Sartre studeerde filosofie, met name het werk van de fenomenologen Edmund Husserl en Martin Heidegger, en werkte aanvankelijk als leraar filosofie aan het gymnasium in Le Havre en enkele lycea in Parijs. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd hij krijgsgevangen genomen. Na zijn vrijlating werd hij lid van het verzet.

Sartre was medewerker van verschillende kranten en richtte zelf het tijdschrift *Les Temps Modernes* op. In 1945 stopte hij met het leraarschap en koos hij voor het schrijverschap, dat een groot succes werd, vooral door zijn romans en toneelstukken. De Nobelprijs die hem in 1964 werd toegekend wees hij af. Sartre woonde het grootste gedeelte van zijn leven in Parijs waar hij ook overleed.

Ik denk dat ik niet overdrijf als ik schrijf dat Sartre de meest invloedrijke filosoof van de twintigste eeuw was, na de Tweede Wereldoorlog als existentialist en in de roerige jaren zestig als boegbeeld van de linkse protestbeweging.

Het existentialisme van Sartre vindt zijn oorsprong in de fenomenologie die ervan uitgaat dat de mens de wereld om zich heen als bewustzijnsfenomenen ervaart. De wereld is datgene wat in het bewustzijn aan de mens verschijnt. De fenomenologie is de filosofie van de bewuste subjectieve innerlijke ervaring die ingaat tegen elke vorm van empirisme die alleen onderzoekbaar acht wat voor iedereen objectief waarneembaar is.

Het existentialisme van Sartre – met als kerngedachte dat je bent wat je van jezelf maakt – kwam tot stand kort voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog toen heldhaftige verzetsstrijders aantoonde dat je vrij bent voor het goede of voor het kwade te kiezen, ook als je in een totalitair regime leeft. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het existentialisme uit tot

dé filosofie. Toen de invloed van het marxisme groter werd nam de invloed van het existentialisme af. Aangezien er maatschappelijke structuren zijn die de vrijheid beperken gaat de zinsnede dat je bent wat je van jezelf maakt slechts ten dele op. Je afkomst bepaalt of je over kapitaal beschikt dat je kunt investeren. Je aangeboren intelligentie en je opvoeding bepalen of je op een universiteit terecht komt. Je kunt vrij zijn in jouw geest, maar economische, maatschappelijke en politieke structuren – bijvoorbeeld het kapitalisme, fascisme of communisme – kunnen jouw vrijheid behoorlijk in de weg zitten. Je kunt je tot je afkomst en aanleg vrij verhouden, maar daardoor maak je niet ongedaan dat je in een arm gezin geboren bent of minder intelligent bent.

Sartre besepte dit ook. In zijn latere werk nam hij daarom afstand van zijn eigen existentialisme. Hij bezocht de communistische Sovjet-Unie en communistisch China, keerde zich tijdens de Vietnamoorlog tegen de Verenigde Staten en verdedigde de Cubaanse revolutie van Fidel Castro. Volgens het existentialisme kun je niet vrij zijn zonder in de wereld te handelen. De tijdens de Tweede Wereldoorlog geschreven trilogie *Les chemins de la liberté* (De wegen van de vrijheid) en de diverse existentialistische toneelstukken van Sartre leggen hier getuigenis van af. De mens kan alleen in de wereld vrij zijn, niet daarbuiten. Wie aan de kant staat en zich niet engageert is niet vrij. Sartres politieke engagement ontspringt dus in zijn existentialisme.

Aangezien Sartre door met het communisme te sympathiseren totalitaire politieke systemen de hand boven het hoofd hield, oogstte hij veel kritiek. Hierdoor kwam hij onder andere in conflict met Albert Camus die de strafkampen in de Sovjet-Unie aanklaagde. Sartre was in deze latere fase van zijn leven – net als Martin Heidegger die het nazisme nooit veroordeelde – als persoon niet te goeder trouw. Ik laat Sartres politieke omslag hier rusten en richt me vooral op zijn vroege existentialisme dat ik nog steeds waardevol acht.

Belangrijke inzichten van Jean-Paul Sartre

Het existentialisme van Jean-Paul Sartre is zeer behulpzaam bij het beter leren begrijpen van het hedendaagse gedrag van mensen die zich in een digitale echokamer opsluiten, een onwankelbare identiteit hebben of hun toevlucht nemen tot tribalisme. Ook de rol van de sociale vergelijking – het